

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ανθρώπινο σώμα συνίσταται από 100 τρισεκατομμύρια κύτταρα. Κάθε ένα από αυτά είναι μια ζωντανή μονάδα, που αφορίζεται από την κυτταρική μεμβράνη, έναν φυσικό φραγμό που –κατά περίπτωση και ανάλογα με τη δομή– απαγορεύει ή επιτρέπει την διαπέρασή της. Εντός της κυτταρικής μεμβράνης βρίσκεται το κυτταρόπλασμα, με τα οργανύλλια που επιτελούν τις λειτουργίες του κυττάρου και ο πυρήνας, το συντονιστικό του κέντρο.

Η δομική οργάνωση του κυττάρου έχει παρομοιαστεί με οχυρωμένη μεσαιωνική πόλη. Όταν απευθυνόμαστε σε παιδιά, μιλάμε για έναν ποικιλόμορφο κήπο, τον κυτταρόκηπο. Όταν υποδεχόμαστε τους/τις πρωτοετείς της Ιατρικής, φροντίζουμε να διδαχθούν με την μέγιστη δυνατή επιστημονική πληρότητα τις λειτουργίες των κυττάρων: τα είδη της κυτταρικής προσαρμογής και του κυτταρικού θανάτου, τα μοριακά μονοπάτια και τις συνθήκες που τα διαμορφώνουν. Τους/τις μυούμε στις ιδιαιτερότητες του τρόπου με τον οποίον τα κύτταρα συγκροτούν ιστούς και όργανα.

Ας πάρουμε για παράδειγμα το δέρμα, το μεγαλύτερο όργανο του ανθρώπινου σώματος. Το δέρμα συνίσταται από την επιδερμίδα και το χόριο. Η επιδερμίδα είναι ο φυσικός φραγμός με το περιβάλλον. Τα πλακώδη κύτταρα της επιδερμίδας ακολουθούν μια συντεταγμένη πορεία μετάβασης από τις ενδότερες στις εξώτερες στιβάδες (ωρίμανση), πριν την τελική τους απόπτωση. Η κεράτινη στιβάδα, που συνιστά το ύστατο σημείο κυτταρικής διαφοροποίησης και θανάτου, είναι και το τελικό σύνορο του ανθρώπινου σώματος. Με αυτή την διαρκή λειτουργική τους μεταμόρφωση τα κερατινοκύτταρα είναι σε θέση να εξυπηρετούν διαφορετικές ανάγκες στο «μέσα» και στο «έξω» του οργανισμού. Κι έτσι, ενώ το δέρμα μοιάζει να είναι απλώς ένα όριο, ένα περίγραμμα, στην πραγματικότητα διαθέτει την υπερβατική δυνατότητα να γίνεται η ασπίδα που εγγυάται την προστασία των εσωτερικών ιστών από τον εξωτερικό εισβολέα, και συγχρόνως η οθόνη της απτικής, της επαφής με τον κόσμο και τα στοιχεία του, του αγγίγματος με τους άλλους ανθρώπους.

Με άλλα λόγια, το δέρμα είναι το παράθυρό μας στον κόσμο: προσλαμβάνει κι αποκαλύπτει πληροφορίες, ρυθμίζει απαντήσεις τόσο για φυσιολογικές καταστάσεις όσο και για παθολογικές, που δεν εστιάζονται μόνο σε αυτό, αλλά μπορεί να είναι και συστηματικές. Διαθέτει επιπλέον δυναμικούς μηχανισμούς αναγέννησης

και επούλωσης. Η λύση της συνέχειάς του, το τραύμα, μπορεί να αντιμετωπιστεί και η ζωή να συνεχιστεί.

Κάπου εδώ αναδύεται ένας βαθύτερος αναστοχασμός, όσον αφορά τους φοιτητές και τις φοιτήτριες των επιστημών υγείας. Μέσα από αυτόν, μπορούν να δουν το ανθρώπινο σώμα όχι σαν μια καλοκουρδισμένη μηχανή που την απαρτίζουν εξειδικευμένα εξαρτήματα, αλλά ως οργανισμό, σύνολο αρμονικώς συνεργαζόμενων λειτουργικών μονάδων, που η καθεμιά τους εγγράφει μέσα της τους κώδικες της αντίστασης στην φθορά, της άμυνας έναντι των κινδύνων και της αναγέννησης. Και αντιλαμβάνονται, ανάμεσα στις σελίδες των εγχειριδίων, ότι ο βίος του κυττάρου είναι μια μετωνυμία της Ζωής: στην «μηχανική» αυτού του βίου, στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί, συντηρείται, εξελίσσεται και εκπίπτει, αναγνωρίζουν βασικές ζωτικές αρχές και μαθαίνουν να τις σέβονται.

Καθώς όμως η επιστήμη της ιατρικής εξελίσσεται, υποστηριζόμενη από την ιλιγγιώδη πρόοδο της τεχνολογίας, η ολιστική της ματιά πάνω στην Ζωή και τον Άνθρωπο τείνει να συρρικνωθεί. Τα ερωτήματα που αντιμετωπίζει ο γιατρός σήμερα υπαγορεύονται πρωτίστως από τον αμείλικτο πραγματισμό του επείγοντος: Ποιο είναι το καλύτερο χημειοθεραπευτικό φάρμακο για τον συγκεκριμένο καρκίνο; Τι ανακοινώθηκε στο πρόσφατο παγκόσμιο συνέδριο για τον σακχαρώδη διαβήτη; Ποια είναι η νέα υποσχόμενη θεραπεία για την ελκώδη κολίτιδα; Τι είναι η τάδε χρωμοσωματική ανωμαλία; Ποια είναι η μοριακή σηματοδοτική οδός για την δείνα νόσο; Μόλις δε αναδυθεί μια απάντηση, επενδύεται κόπος και χρόνος για την εμπέδωσή της, η οποία, πριν καλά-καλά ολοκληρωθεί, έχει ήδη εμπλουτιστεί με νέα δεδομένα. Τα προγράμματα σπουδών στις Ιατρικές Σχολές διευρύνονται συνεχώς, με τις ταχείες επιστημονικές εξελίξεις να επιβάλλουν απαιτητική διδασκαλία και εξαντλητικά ωράρια. Για να γίνει κανείς ικανός γιατρός, η πνευματική και σωματική προσπάθεια ωθούνται στα όρια, η επαγγελματική εξουθένωση είναι κανόνας.

Επικεντρώνοντας όμως στην ασθένεια, και δευτερευόντως στον ασθενή, ο γιατρός κινδυνεύει με ανάπτυξη δογματικής στάσης, επενδύοντας σε κάποια ψευδεπίγραφη κανονικότητα και προβλεψιμότητα της διάγνωσης. Και καθώς ο προσωπικός χρόνος λείπει, δεν προλαβαίνει να θεραπεύσει τον λογισμό του με την καλλιέργεια και τον στοχασμό που προσφέρουν οι τέχνες κι ο ανθρωπισμός. Χάνει το στήριγμα που του παρέχει μια στέρεη πεποίθηση σε θεμελιώδεις αρχές και αξίες, συμβατές με την συνείδηση του υψηλού του λειτουργήματος.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδήγησαν την επιμελητική ομάδα του παρόντος τόμου να εισάγει στο Πρόγραμμα προπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων το μάθημα «Ανθρωπιστικά θέματα στην Ιατρική επιστήμη». Η ανταπόκριση των φοιτητών/τριών και η πορεία του μαθήματος από το ακαδημαϊκό έτος 2019-2020 μέχρι σήμερα διέψευσαν την αρχική εντύπωση

μιας «περιττής πολυτέλειας» και απέδωσαν άμεσα καρπούς, όχι μόνο στο επίπεδο της πολυθεματικής συγκρότησης του προγράμματος των διαλέξεων, αλλά και στην σύνταξη των φοιτητικών εργασιών, που μάλιστα έχουν διακριθεί¹.

Στο κέντρο του μαθήματος βρίσκεται μια ολιστική προσέγγιση στον άνθρωπο, πάσχοντα και μη, που περιλαμβάνει ζητήματα αυτοσυνειδησίας σε συνθήκες ασθένειας, πόνου και ενοχών, ζητήματα ιατρικής ηθικής και επαγγελματισμού έναντι της κοινωνίας, των ασθενών, της ιατρικής κοινότητας αλλά και του ίδιου του εαυτού. Μέσα από αυτή την οπτική, γίνεται προφανές ότι όλοι οι τομείς των ανθρωπιστικών επιστημών έρχονται να συνεισφέρουν στην ποιότητα της εκπαίδευσης των γιατρών και στην βέλτιστη άσκηση της ιατρικής. Η συνδυαστική θεώρηση θεμάτων από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους όπως ιστορία, φιλοσοφία, φιλολογία, ανθρωπολογία, δίκαιο, παραστατικές και εικαστικές τέχνες, ενισχύουν δεξιότητες όπως:

- αποδοχή της διαφορετικότητας, της αμφισημίας και του «παράδοξου»
- ενίσχυση δεξιοτήτων επικοινωνίας και παρατήρησης
- ευαισθησία ως προς την γλώσσα και την ρητορική των ασθενών, με στόχο την βέλτιστη κατανόηση των αφηγημάτων τους
- ανταπόκριση στα μεγάλα ηθικά και υπαρξιακά ερωτήματα που εγείρει η νόσος και ο θάνατος
- ενημέρωση για θέματα επιστημολογίας και ιδιαίτερα γι' αυτά που αφορούν στις τεχνολογικές εξελίξεις
- ενδυνάμωση επαγγελματισμού και αλτρουισμού, με έμφαση στην ενσυναίσθηση
- προαγωγή της διεπιστημονικότητας και της συνεργατικότητας
- πρόληψη και αντιμετώπιση της επαγγελματικής εξουθένωσης.

Η εμπειρία του μαθήματος στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, και οι διδακτικές συνέργειες που ανέδειξαν ανάγκες και κενά, ιδιαίτερα στο επίπεδο της ελληνικής βιβλιογραφίας, οδήγησαν στην παρούσα πρωτοβουλία της συγκέντρωσης κειμένων που σχετίζονται με ανθρωπιστικά θέματα ιατρικού ενδιαφέροντος, τα οποία μπορούν να είναι χρήσιμα στους φοιτητές και της φοιτήτριες των επαγγελμάτων υγείας, αλλά και στο ευρύτερο κοινό. Πολλά από τα κείμενα αυτά έχουν την αφετηρία τους σε διαλέξεις που έχουν δοθεί στο πλαίσιο του μαθήματος, ανάμεσά τους και το πόνημα δυο φοιτητριών, που προέκυψε από την εκπόνηση σχετικής

1. 1ο Βραβείο στον διεθνή φοιτητικό διαγωνισμό «Anatomy, Arts and Crafts» του Πανεπιστημίου της Γλασκώβης (UK) το 2023.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Σώμα και Συλλογική Μνήμη

Μαριλένα Παπαχριστοφόρου

Η αφετηρία μας: κάποιες πρώτες παραδοχές

Ο Maurice Halbwachs¹ ήταν ο πρώτος που διέκρινε τη μνήμη σε ατομική και συλλογική. Αυτή ήταν μία πρώτη διάκριση σε δύο πολύ βασικές κατηγορίες: η ατομική μνήμη είναι προσωπική, κατά τα φαινόμενα μόνο το άτομο έχει πρόσβαση σε αυτή, ενώ η συλλογική μνήμη, ή κοινωνική όπως την είπαμε αργότερα, κατασκευάζεται ως αφήγημα, στο εσωτερικό μεγαλύτερων ή μικρότερων κοινωνικών ομάδων – θυμόμαστε αυτό που μαθαίνουμε να θυμόμαστε ως μέλη μιας ομάδας ή μιας κοινωνίας. Βάσει των νεότερων διεπιστημονικών δεδομένων όμως μπορούμε να αντιληφθούμε και άλλες κατηγορίες μνήμης. Ο Paul Connerton,² για παράδειγμα, εκτός από την ατομική μνήμη, προσδιορίζει σε μία δεύτερη κατηγορία τη γνωστική μνήμη, στην οποία το άτομο πρέπει να έχει συναντήσει, διδαχτεί ή βιώσει αυτό που καλείται να θυμηθεί και σε μία τρίτη κατηγορία τη σωματική μνήμη, που μπορεί να προκύπτει μέσα από τον συνδυασμό της ατομικής, της κοινωνικής και της γνωστικής μνήμης.

Τα άτομα διατηρούν τις συλλογικές τους αναμνήσεις στο εσωτερικό των κοινωνιών τους, μέσω πολύ συγκεκριμένων μηχανισμών. Για παράδειγμα, οι λέξεις, οι εικόνες και οι σωματοποιημένες πρακτικές μας επιτρέπουν να συντηρούμε το παρελθόν, χρησιμοποιούμε αλφάβητα που ως πολιτισμοί γνωρίζουμε εδώ και πολλούς αιώνες, είμαστε σε συνεχή επαφή με αντικείμενα και κατασκευές, που είτε είναι πολύ παλιά είτε έχουν μακράιωνη ιστορία πίσω τους, επιτελούμε καθημερινά τις ίδιες ή παρόμοιες πρακτικές με τους προγόνους μας. Συνολικότερα, ότι κάνουμε

1. Γάλλος κοινωνικός επιστήμονας (1877-1945), Καθηγητής στο Κολλέγιο της Γαλλίας, ο οποίος θεωρείται ο εμπνευστής της ιδέας της συλλογικής μνήμης.

2. Βρετανός κοινωνικός ανθρωπολόγος (1940-2019), Καθηγητής στο Cambridge, γνωστός για το έργο του στη σωματική και κοινωνική μνήμη.

μας συνδέει με το παρελθόν, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι. Σύνδεση με το παρελθόν, σημαίνει και ενθύμησή του.

Σε αυτό το κεφάλαιο η οπτική μας θα είναι κατ' εξοχήν διεπιστημονική, όπως είναι και το αντικείμενο των Σπουδών Μνήμης. Όροι όπως «προφορικότητα» και «συλλογική μνήμη», θα προσεγγιστούν κυρίως μέσα από την οπτική της ανθρωπολογίας, με αναφορές στην ιστορία ως κοινωνική επιστήμη, τη λαογραφία ως μέρος της ανθρωπολογικής οπτικής, και την κοινωνική ψυχολογία.

Ας σταθούμε λοιπόν στις πρώτες παρατηρήσεις του M. Halbwachs για τη συλλογική μνήμη, μέσω των οποίων συνδέει τις ανθρώπινες κοινωνίες με την ατομική μνήμη, αναδεικνύοντας μεταξύ άλλων «τον τρόπο με τον οποίο η ατομική, η ομαδική και η κοινωνική ταυτότητα καθορίζουν και καθορίζονται από τη μνήμη(ες), πώς κατασκευάζονται επηρεάζοντας μεν η μία την άλλη χωρίς όμως να παίζουν καθοριστικό ρόλο η μία προς την άλλη» (Μαντόγλου στο Halbwachs 2013a: 16).

Δεχόμαστε ότι η ατομική μνήμη αποτελεί οπτική της συλλογικής/κοινωνικής μνήμης, και ότι συνεπώς αλλάζει, ανάλογα με τη σχέση που διατηρούν τα άτομα με τις ομάδες: «θυμόμαστε μόνο αν τοποθετηθούμε στην οπτική μιας ή περισσότερων ομάδων και σε ένα ή περισσότερα ρεύματα της συλλογικής σκέψης» (Halbwachs 2013a: 58). Εδώ, θα προσθέταμε ότι αυτή η διαπίστωση γίνεται καλύτερα κατανοητή με όρους ψυχολογίας και ψυχανάλυσης: η ατομική μνήμη συνοψίζει ουσιαστικά την αντίληψή μας για την πραγματικότητα και συντηρεί ανάλογα τις αναμνήσεις μας. Οι μεταβολές της πραγματικότητας, που συνήθως είναι και κοινωνικές μεταβολές, επηρεάζουν και τον τρόπο που θυμόμαστε τα γεγονότα: αν, για παράδειγμα, ανακαλέσουμε μετά από καιρό μακρινά στο χρόνο γεγονότα (όπως μέσα από τα ημερολόγια της εφηβείας μας ή κουβεντιάζοντας με συγγενείς και φίλους), το πιθανότερο είναι πως οι προσωπικές μας αναμνήσεις διαφέρουν τόσο από τις εφηβικές σημειώσεις μας, όσο και από τις αναμνήσεις του περίγυρού μας – δεν θυμόμαστε, όπως ακριβώς δεν προσλαμβάνουμε σε ατομικό επίπεδο, τα γεγονότα με τον ίδιο τρόπο.

Πράγματι, συνήθως τα άτομα χρειάζονται τους άλλους και σημεία αναφοράς, όπως είναι τα κοινωνικά πλαίσια,³ για να ανακαλέσουν το παρελθόν τους (Halbwachs 2013a: 67-74) αφού ακόμη και για πολύ προσωπικά βιώματα έχουμε την τάση να τα μοιραζόμαστε ως προσωπικές αναμνήσεις με τους οικείους μας – μέσα από την αφήγηση συντηρούμε και τις προσωπικές μας αναμνήσεις καλύτερα, αλλά

3. Με τον όρο «κοινωνικά πλαίσια» ο Halbwachs αντιλαμβάνεται στοιχεία και μηχανισμούς που συνδέονται με την κατασκευή της συλλογικής μνήμης, όπως η γλώσσα, ο βιωμένος χώρος και ο χρόνος, η θρησκεία, η οικογένεια και συνολικότερα η ανθρώπινη εμπειρία στο εσωτερικό της κοινωνίας και του πολιτισμού.

και δίνουμε συμβολική διάσταση στα βιώματά μας, δηλαδή, τα νοηματοδοτούμε ως αφηγήσεις και για τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας μας, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει με τα θαύματα που συνήθως είναι βαθιά προσωπικές εμπειρίες. Σε ατομικό επίπεδο δηλαδή, θυμόμαστε αυτό που μας έχει διδάξει η ομάδα μας να συγκρατούμε ως «χρήσιμο», ενώ στον αντίποδα προσπαθούμε να συντηρήσουμε στη μνήμη της ομάδας αυτό που είναι για εμάς τους ίδιους σημαντικό...

Τέλος, η μνήμη αποτελεί αδιαφιλονίκητα λειτουργία του (ανθρώπινου) εγκεφάλου, ο οποίος είναι εξελικτικά προγραμματισμένος να θυμάται όχι μόνο μέσω των ατομικών βιωμάτων, αλλά και να συγκρατεί ως ατομική γνώση σωρευμένη πληροφορία από το περιβάλλον του. Δηλαδή, ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι προγραμματισμένος να «μαθαίνει», να αφομοιώνει και να επεξεργάζεται γνωστικά και βιωματικά έναν πολύ μεγάλο όγκο πληροφοριών καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Εφόσον το άτομο ζει σε ομάδες, κάτι που είναι απολύτως αναγκαίο για την επιβίωσή του ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του, συσσωρεύει σταδιακά κι έναν πολύ μεγάλο όγκο κοινωνικής γνώσης – η οποία προφανώς είναι ευμετάβλητη, από τον έναν «κόσμο» στον άλλο, κι από τη μία εποχή στην άλλη. Συνεπώς η Μνήμη δεν μπορεί να αποτελεί αποκλειστικό πεδίο έρευνας των νευροεπιστημών και της Ψυχιατρικής, αλλά ενδιαφέρει τόσο τις ανθρωπιστικές σπουδές όσο και τις κοινωνικές επιστήμες.

Στην τομή αυτών των δύο οπτικών, που συνδέουν το σώμα και τη μνήμη με τις ανθρώπινες κοινωνίες, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε σε τρία βασικά ερωτήματα:

1. Πώς θυμάται το ανθρώπινο σώμα;
2. Πώς «εκπαιδεύεται» το ανθρώπινο σώμα με όρους κοινωνικούς;
3. Πώς βιώνει το ανθρώπινο σώμα, όσα (έχει μάθει να) πιστεύει το άτομο ως κοινωνικό ον;

1. Το σώμα «θυμάται»

Εκκινώντας από το σώμα, ας δούμε ποιοι είναι οι ατομικοί μηχανισμοί της μνήμης, αλλά και αντιστρόφως της λήθης, και πώς παράγεται η γνώση μέσα από αυτούς: α) κωδικοποιούμε, β) αφομοιώνουμε, γ) ανακαλούμε.

Με την κωδικοποίηση οι αισθητηριακές πληροφορίες μετατρέπονται σε μνημονικές αναπαραστάσεις. Αυτός ο μηχανισμός αποτελεί ουσιαστικά και τον σύνδεσμο μεταξύ περιβάλλοντος και νόησης και λειτουργεί κάπως όπως μία σειρά φίλτρων. Ως διαδικασία ελέγχεται αυτόματα από τις κοινωνικές μας συνήθειες, οι οποίες ορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τα ερεθίσματά μας, δηλαδή από τις συμπεριφορές μας, τα κοινωνικά και προσωπικά μας ήθη και έθη. Κατά μία έννοια, η